

Учора відвідав у лікарні пана Ярослава¹. Мучиться чоловік, каже, по два-три, а то й чотири рази на тиждень до нього отак після півночі приходять Отаман і все допитується: чому я так повів себе на цьому судилищі, яким керував Христюк²? Чому не сказав правди? Побоявся чи що?

«Послухайте, Отамане, – кажу йому, – а що я міг вдіяти, як супроти вас виступав державний прокурор Певний, голова уряду Мартос, а найголовніше – сам Головний отаман?»

«А Вас не верне від того, що ви стали співучасником нечуваного злочину над безвинною людиною?» – і так печально-печально дивиться мені в очі, і все щось за пазухою шукає, і все в тому місці, де в нормальної людини повинно ритмічними поштовхами видавати себе серце.

«Та я там був усього-на-всього секретарем Державної слідчої комісії», – кажу йому.

«А хіба то мало?» – каже він.

«Мало. Бо там судьями були – хто б ви думали? – стрільці з охорони Головного отамана, які прийшли на суд з готовим рішенням».

«Готовим рішенням?»

«Свої міркування я виклав в «окремій думці».

«Отже, вас не мучить, що були співучасником урядового злочину над безвинною людиною?»

«Ще й як!» – нарешті кажу.

«А ви хоч висповідалися після того?» – питає.

«Збираюся. Бо думка про те, що я все-таки в тій компанії був, отруїла моє життя».

¹ Мається на увазі конкретна особа – Ярослав Кривицький.

² Керівник державної слідчої комісії.

Він то розстібає, то застібає свій англійський мундир, шиєю крутить:

«Як будете сповідатися, – каже, – то хоч до мого неня не йдіть, бо йому буде дуже маркітно».

«Постараюся», – кажу.

«І Марію мою обминайте».

«А чому?» – цікавлюся.

«Не ятрить моему янголу-охоронцю душу. Потрібно, аби він мене забув».

«Чому?»

«Бо не зазнала ця жінка через мене щастя».

– А ви давно з Отаманом були знайомі? – питаю пана Кривицького.

– Відразу після першого його арешту.

– А я відразу після жовтневого перевороту з ним зустрівся.

– О, то ви пройшли крутий шлях.

– Та вже ж.

– А ад'ютантом³ Отамана коли стали?

– Тоді, коли його поставили командувати 2-им Запорізьким пішим куренем.

– О, це знаменитий курінь! І Отаман його – такого пошукати!

– Це й дало мені моральне право колись порівняти нашого славного Петра Болбочана з Суворовим.

– Зрадів?

– Якби ж то. Ще й розсердився.

– Та й чого? Суворов то – полководець не ликом шитий! – наголосив Кривицький.

– Так і я отаманові сказав.

– А він?

– А він мені: «Московія не має жодного відомого полководця з нормальним людським обличчям...» Природно, після такої заяви я задумався, а Отаман мені каже: «Дайте мені вчинок фельдмаршала, гідний подиву». І я йому згадав похід через Альпи... «Через Альпи?» – перепитав Отаман і

³ Сотник Іван Корж, ад'ютант Болбочана.

зиркнув на мене вкрай зневажливо...

А згодом сказав: «На такий похід міг зважитися тільки той, хто ніколи не цікавився, скільки згине в ньому людей... Крім того, друже Іване, скажіть, заради чого імператриця вислала свого улюбленця в такий похід?» «Щоб розбити французів», – відповів тоді я. «Правильно. Мета була – очистити Швейцарію від революційних французьких військ, а потім піти на Париж – місто, котре сміливо проголосило свободу, рівність, братерство, себто поняття, що їх так ненавиділа азійська Москва. Треба було задушити революцію, упокорити Францію і повернути в Європу старі порядки, з якими в жодному разі не хотіла розставатися Росія». Отаман на хвилину задумався. «А тепер уявіть собі: до Швейцарії дві з лишнім тисячі кілометрів, а до Парижа – ще далі. І той далекий шлях москальська піхота відміряла пішки, щоб зриватися зі скель Альп у глибоке провалля чи гинути на полях Тоскани за деспотичну монархію, котра тяжко гнобила там, далеко, на сході їхніх батьків, братів, сестер, залишала сиротами дітей і вдів, які ще довго виглядатимуть їх із того безглузлого походу...

По тому ми довго мовчали.

Згодом я ще, здається, сказав:

– За хоробрість, виявлену раніше в бойових діях, Отаман був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня, свя...

Хворий юрист поцікавився чомусь, в який спосіб сформувався оцей знаменитий 2-ий Запорізький піший курінь?

Мені здавалося, що Кривицький і сам це непогано знає, але я все ж вирішив відповісти на його питання.

– По тому, як імперія розвалилася від внутрішніх протиріч і зовнішніх чинників, в українських вояків відверто прокинувся національний дух – вони формували українські військові комітети, військові клуби, ради, які одностайно підтримували Українську Центральну Раду. Солдати марширували вулицями міст і голосно (хоча не завше в лад) розспівували українські пісні.

– Таке було...

– Скрізь на вулицях, на балконах, на металевих огорожах незвично різали очі де синьо-жовті, де жовто-сині українські прапори.

– Особливо ними розмахували студенти і гімназисти.

– Від київських церков у далечінь по Дніпру відпливали мідні дзвони молитов за Україну. Богдан, силоміць висунутий на п'єдестал у 1888 році, ще вище здивив бронзового огиря і аж піднявся на стременах, аби глянути: чи далеко ще московська орда, з якою він колись намагався домовитися?

– Масова українізація міст і армії наочно показала...

– ... що Україна ще не вмерла і відступиться від Москви вже назавше тоді, коли «згинуть наші воріженьки, як роса на сонці».

– Пригадую, що це не на жарт стурбувало Центральну Раду, яка стояла на автономістсько-федералістичній платформі. І що найголовніше:

– Вона зовсім не усвідомлювала ролі армії в такий відповідальний період, тому й орієнтувалася на так званий «спільний революційний фронт з російською демократією», – зауважив я.

– Центральна Рада відверто поборювала самостійницькі течії і особливо серед військових. Лідер Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Володимир Винниченко, як ви, напевне, знаєте, що заявляв?

– «Не своїй армії нам, соціал-демократам, треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організовувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо. Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати – українського мілітаризму не було і не повинно бути й далі», – майже напам'ять виголосив я колишньому секретареві Державної слідчої комісії.

Отаман Болбочан, як завше, з кавказькою шаблею при боці, з наганом у кобурі та планшеткою, і, в першу чергу, з чіткою національно-державницькою орієнтацією, був, треба прямо сказати, іншої думки. Він часто повторював: